

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 15 (2022)

Φαντασία, Ουτοπία και ο «Τελευταίος άνθρωπος»

Δημήτρης Χαμηλοθώρης

doi: [10.12681/ethiki.30746](https://doi.org/10.12681/ethiki.30746)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χαμηλοθώρης Δ. (2022). Φαντασία, Ουτοπία και ο «Τελευταίος άνθρωπος». *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (15), 167–175. <https://doi.org/10.12681/ethiki.30746>

Φαντασία, Ουτοπία και ο «Τελευταίος άνθρωπος»

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΜΗΛΟΘΩΡΗΣ

Περίληψη: Το κείμενο αυτό αποτελεί μια σύντομη παρουσίαση της θεωρίας του Χέρμπερτ Μαρκούζε, σχετικά με το επαναστατικό υπόστρωμα που εντοπίζει στην πολιτιστική και πολιτική δράση της «μαύρης κοινότητας». Μέσω της επιστράτευσης της μαρξιστικής και της φροϊδικής θεωρίας, ο Μαρκούζε βάλει κατά ορισμένων αρχών, οι οποίες συνδράμουν στη νομιμοποίηση της συστημικής βίας, της διατήρησης κοινωνικό-οικονομικών ανισοτήτων, αλλά και τη χειραγώγηση του υποκειμένου εντός της φιλελεύθερης κοινωνίας. Κλίνοντας προς τον σουρεαλιστικό άναρχο-μαρξισμό, ο Μαρκούζε αναπτύσσει την ιδέα μιας αισθητικής και πολιτιστικής επανάστασης, οραματιζόμενος τη δημιουργία μιας νέας γλωσσικής, ηθικής και πολιτικής βάσης που θα καταστήσει το υποκείμενο χειραφετημένο και ολοκληρωμένο.

Λέξεις-κλειδιά: Χέρμπερτ Μαρκούζε; Φροϋδομαρξισμός; Βιοπολιτική; Φρίντριχ Νίτσε; Σουρεαλισμός

Ανεκτικότητα και δομική βία

Για τον Μαρκούζε, η χειραφέτηση του υποκειμένου και η αυτοδιάθεσή του, μέσα σε ένα πλαίσιο ανοχής και ποικιλομορφίας, αποτελούν την εκκοσμηκευμένη εγκαθίδρυση των ιδανικών της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, που κληρονόμησε και εφάρμοσε η Γαλλική Επανάσταση.¹ Έκτοτε, τα ιδανικά αυτά, με κυριότερο την Αρχή της Ανεκτικότητας, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών. Η εξάλειψη της βίας και η μείωση της καταπίεσης, στο εύρος που απαιτείται για την προστασία και τον

σεβασμό του ανθρώπου, αποτελούν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία της ανθρώπινης κοινωνίας.² Η Ανεκτικότητα αποτελεί τον συνεκτικό ιστό της φιλελεύθερης κοινωνίας, όπου καλλιεργούνται οι συνθήκες για τη δημιουργία μιας κοινωνίας, όπου τα πιο ετερόκλητα στοιχεία της θα μπορούν με ασφάλεια να συνυπάρξουν και να ευημερήσουν.

Κατά τον Μαρκούζε, αυτός είναι περισσότερο ένας ευγενής πόθος, παρά μια αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας.³ Διότι για την δημιουργία και τη διατήρηση αυτού του πλαισίου, απαιτείται η μη ανοχή σε οτιδήποτε μπορεί να βλάψει αυτή τη μορφή συστήματος ή να φανερώσει τις ατέλειές του.⁴ Στο πλαίσιο της ταξικής πάλης και των κοινωνικό-οικονομικών ανισοτήτων, ο Μαρκούζε αντιμετωπίζει την Ανεκτικότητα ως την ιδεολογική βάση επί της οποίας η δομική βία και η ανισότητα, όχι μονάχα διατηρείται, αλλά ενισχύεται και προστατεύεται. Σύμφωνα με τον Μαρκούζε, η ανεκτικότητα και η κοινωνική ανισότητα αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου φαινομένου. Η έννοια της Ανεκτικότητας αποτελεί το «βελούδινο παραπέτασμα της κουλτούρας», ένα μεταπολεμικό υποκατάστατο, που, μέσα στο ψευδοεγγιανό πλαίσιο του τέλους της ιστορίας, συμβάλλει στην αποτελμάτωση κάθε εννοιακής προόδου, αλλά και στη διατήρηση κάθε κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας.⁵ Η Ανεκτικότητα όχι μονάχα διατηρεί παραδοσιακές μορφές οικονομικής και κοινωνικής βίας, αλλά δημιουργεί τις συνθήκες για τη δημιουργία καινούργιων μορφών.⁶ Η Αρχή της Ανεκτικότητας λειτουργεί ως ένα σκέπαστρο, το οποίο συστεγάζει κάθε ετερόκλητη και αντιτιθέμενη κοινωνική ομάδα, από φονταμενταλιστές θρησκευόμενους μέχρι ακροαριστερές και δεξιές πολιτικές ομάδες.⁷ Για να διατηρηθεί αυτός ο περίπλοκος ιστός, για να συμβιώσει ομαλά ο κάθε πολίτης με τον «επικίνδυνο Άλλον», χρειάζεται το υποκείμενο να καταστείλει όλα αυτά τα στοιχεία της ιδεολογίας του, που μπορούν να ενοχλήσουν ή να απειλήσουν τον εκάστοτε «Πλησίον». Στην ίδια λογική με τον ντεκαφεϊνέ καφέ, η σύγχρονη ανεκτική κοινωνία προσπαθεί να διατηρήσει τον ιδεολογικό χώρο, χωρίς όμως τις βλαπτικές ιδιότητες που μπορεί να επιφέρει αυτός στη συνοχή της.⁸ Ο

κίνδυνος, επομένως, δεν βρίσκεται στο ιδεολογικό περιεχόμενο που φέρουν αυτές οι ομάδες, αλλά στην ίδια την αυθεντικότητα, το παράπτωμα να μεταφέρουν την ιδεολογία τους έξω από το πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου.⁹ Η καταπίεση και οι κοινωνικές ανισότητες είναι επακόλουθο μιας «συμβολικής» βίας, μιας άυλης, θεμελιακής βίας, που διαμορφώνει τις λεκτικές, αισθητικές και λογικές φόρμες της κοινωνίας, διατηρώντας ανεπαίσθητα, ορισμένες φορές, τα θεμέλια του δομικού «κακού». Η βία, όπως εξηγεί ο Ζίζεκ, «δεν αφορά μονάχα τις περιπτώσεις υποκίνησης σε βίαιες ενέργειες και των σχέσεων κοινωνικής κυριαρχίας που αναπαράγονται στις λεκτικές μορφές που χρησιμοποιούμε. Υπάρχει μια ακόμη πιο θεμελιακή μορφή βίας, η οποία χαρακτηρίζει τη γλώσσα καθ' εαυτήν, το γεγονός ότι μας υποβάλλει ένα συγκεκριμένο σύμπαν νοήματος».¹⁰

Το πρόβλημα στη σύγχρονη φιλελεύθερη κοινωνία δεν είναι η έλλειψη ενός Κύριου-Σημαιόμενου, δηλαδή η συστηματική αποδόμηση που επιφέρει η μετανεωτερικότητα σε κάθε είδους ιδεολογική βάση, η οποία οδηγεί σε ένα είδος εννοιακής αναρχίας.¹¹ Αντίθετα, η αδρανοποίηση της ιδεολογίας στη δημόσια σφαίρα επιτρέπει στο status quo να επιβάλλει στα υποκείμενα ένα Κύριο-Σημαίνον, μέσω του καθορισμού και της διαμόρφωσης του περιεχομένου της γλωσσικής, αισθητικής και ηθικής σφαίρας της κοινωνίας, γεγονός που συνεισφέρει στη διατήρηση της εγκαθιδρυμένης κοινωνικής μορφής.¹²

Τα χαρακτηριστικά του «Τελευταίου Ανθρώπου»

Η απόκλιση του Μαρκούζε από τον ορθόδοξο Μαρξισμό και η ενσωμάτωση της φροϋδικής μεταψυχολογίας στη θεωρία του επέτρεψε στον ίδιο να αναζητήσει τις μορφές της καταπίεσης και της αλλοτρίωσης που επιφέρει η επιβαλλόμενη «Κουλτούρα» και στο βιοπολιτικό επίπεδο. Με τον όρο «Βιοπολιτική», ο Μαρκούζε αναφέρεται στη διαδικασία «εγγραφής» κοινωνικών και πολιτιστικών αρχών, που όχι μονάχα επαναπροσδιορίζουν τη «βιολογία» του υποκειμένου, καθόσον εισάγονται καινούργιες ανάγκες, συμπεριφορικά μοτίβα ή ψυχοδυναμικές διεργασίες, αλλά και σε περίπτωση μη ικανοποίησής τους καθιστούν το υποκείμενο δυσλειτουργικό.¹³

Η εγγραφή των αρχών της Πραγματικότητας¹⁴ και της Απόδοσης,¹⁵ καθώς και η αναστολή της Αρχής της Ηδονής, συνέβαλε στην αναδι-αμόρφωση της ανθρώπινης φύσης και τη δημιουργία νέων αναγκών —οι οποίες εξυπηρετούν τις σύγχρονες οικονομικές απαιτήσεις που έθεσε ο Καπιταλισμός.

«Οι σκλάβοι του αναπτυσσόμενου βιομηχανικού πολιτισμού», σχολιάζει ο Μαρκούζε, «είναι οπωσδήποτε εξιδανικευμένοι σκλάβοι, γιατί η δουλεία στην περίπτωση τους δεν καθορίζεται ούτε από την υποταγή ούτε από την σκληρότητα της εργασίας, αλλά από την κατάσταση τους σαν απλών εργαλείων και από τον ξεπεσμό του ανθρώπου στην κατάσταση του πράγματος».¹⁶

Μέσα σε αυτήν την αμειλικτη παραγωγή επιθυμιών, αναγκών, αγαθών και τεχνολογίας, το υποκείμενο εξαναγκάζεται να προσαρμοστεί σε έναν βιόκοσμο ετερογενή προς τη φύση του. Το αποτέλεσμα είναι «η ευφορία μέσα στη δυστυχία».¹⁷ Η επιτυχία του Καπιταλισμού έγκειται στο γεγονός ότι κατέστησε, με έναν ευφυή τρόπο, την ανορθολογικότητα του ως το μόνο δυνατό λογικό σύστημα.¹⁸

«Σήμερα», γράφει ο Μαρκούζε στον *Μονοδιάστατο άνθρωπο*, «ο τεχνικός έλεγχος έχει γίνει η ενσάρκωση της «Λογικής», είναι στην υπηρεσία όλων των ομάδων, όλων των κοινωνικών συμφερόντων —έτσι ώστε κάθε αντίθεση να μοιάζει ακατανόητη και κάθε αντίσταση αδύνατη [...] Η πνευματική και συναισθηματική άρνηση του κονφορμισμού θεωρούνται σαν δείγμα νεύρωσης και αδυναμίας [...] Αυτή είναι η κοινωνικό-ψυχολογική πλευρά του σημαντικότερου πολιτικού γεγονότος της σύγχρονης εποχής· της εξαφάνισης των ιστορικών δυνάμεων που στο προηγούμενο στάδιο εκπροσωπούσαν καινούργιες δυνατότητες και μορφές ζωής».¹⁹

Ο Μαρκούζε δείχνει να επιβεβαιώνει τα λόγια του Ζαρατούστρα, όταν αυτός με θρήνο προειδοποιεί:

-Σας λέω: πρέπει να έχει κανείς ακόμη χάος μέσα του για να μπορέσει να γεννήσει ένα αστέρι που χορεύει. Σας λέω: υπάρχει ακόμη χάος μέσα σας.

Αλίμονο: Έρχεται η ώρα που ο άνθρωπος δεν θα μπορεί να γεννήσει πια κανένα άστρο. Αλίμονο: Έρχεται η ώρα του πιο περιφρο-

νητέου ανθρώπου που δεν μπορεί να περιφρονήσει τον εαυτό του. Δείτε! Σας δείχνω τον τελευταίο άνθρωπο.²⁰

Η Σουρρεαλιστική θεωρία για την επανάσταση

Αυτή η δυστοπική πραγματικότητα κινεί τον Μαρκούζε να απομακρυνθεί περαιτέρω από τον Μαρξ. Ο Μαρκούζε στέκεται επιφυλακτικός στη θέση του Μαρξ ότι η επανάσταση θα προέλθει μέσα από την εργατική τάξη.²¹ Η πρόοδος της τεχνολογίας, η αλλαγή της φύσης της εργασίας, η άνεση και η κατοχύρωση δικαιωμάτων και η ευκολία πρόσβασης σε αγαθά διαμορφώνουν μια διαφορετική συνείδηση —από αυτή που οραματιζόταν ο Μαρξ ότι θα επιφέρει η σκληρή εργασιακή ζωή στα τέλη του 19ου αι.²²

Αντίθετα, ο Μαρκούζε κλίνει προς τον Αναρχο-Μαρξισμό των Σουρρεαλιστών.²³ Για να κατορθώσει το υποκείμενο να έρθει σε ρήξη με την αρχή της πραγματικότητας, τα όρια του κόσμου και του ίδιου του εαυτού του, είναι αναγκαία η δημιουργία μιας νέας αισθητικής φόρμας, ο οραματισμός ενός νέου είδους ανθρώπου.²⁴ Η νέα αυτή αισθητική φόρμα απαιτεί τη δημιουργία νέων εκφραστικών και αισθητικών δρόμων, μιας νέας αισθητικής συνείδησης και ήθους, η οποία θα επιτρέπει στα υποκείμενα να μην καταπιέζονται από τα αισθήματα ενοχής που επιφέρει η Αρχή της Πραγματικότητας.²⁵ Ακολουθώντας τον ρομαντισμό των Σουρρεαλιστών, ο Μαρκούζε αντιλαμβάνεται την αισθητική ως «πράξη», ως μια πολιτική ενέργεια, όπου το περιεχόμενο των ηθικών και αισθητικών εργαλείων της κυριαρχούσας κουλτούρας αποδομείται, μεταποιείται και λαμβάνει ένα νέο περιεχόμενο.²⁶ Η πολιτική εφαρμογή της λειτουργίας της φαντασίας, την οποία η Αρχή της Πραγματικότητας είχε υποβιβάσει απλώς σε μια ψυχαγωγική λειτουργία,²⁷ τώρα αποτελεί μια αισθητική διάσταση, που προβάλλει νέες φόρμες και τροπικότητες ζωής, απαλλαγμένες από τη διαμεσολάβηση του ανταγωνιστικού κεφαλαίου, του status quo, του πουριτανισμού²⁸ και της Αρχής της Πραγματικότητας.²⁹

Αισθητική επανάσταση και η «Μαύρη Κουλτούρα»

Αυτή τη νέα αισθητική διάσταση της επανάστασης, την αποδόμηση ολόκληρου του «συστήματος», της ηθικής και της κουλτούρας του, ο Μαρκούζε την εντοπίζει στην «αισθητική επαναστατικότητα» της Μαύρης Κοινότητας. Η γκετοποίηση, ο πολιτικός αναβρασμός και οι φοιτητικοί αγώνες της δεκαετίας του '60 συνέβαλαν στον οραματισμό ενός νέου προλεταριάτου, από μεγάλο μέρος της Νέας Αριστεράς, η οποία εναπόθετε τις ελπίδες της για μία κοινωνική επανάσταση στα φοιτητικά κινήματα, τα κινήματα απελευθέρωσης στη Λατινική Αμερική και εκείνα της μαύρης μειονότητας.³⁰

Η μουσική που ανέπτυξαν οι περιθωριακοί μαύροι καλλιτέχνες —μία επαναστατική μουσική των «σκλάβων» και των καταπιεσμένων, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα με τα Negro Spirituals και αργότερα τη Jazz, τη Rock, τη Soul, τα Blues και πιο σύγχρονα τη Hip Hop— δημιούργησε μια επαναστατική υποκουλτούρα, επιτρέποντας στη «μαύρη ψυχή» να εκφραστεί με εκφραστικά μέσα αντίθετα από αυτά της κατεστημένης κουλτούρας.³¹ Η γλωσσική διάλεκτος του γκέτο, η οποία συνέβαλε στην άρθρωση μιας νέας ανθρωπολογικής και κοινωνιολογικής πραγματικότητας, μέσω της λογοτεχνικής, θεολογικής και φιλοσοφικής γραφίδας, αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα της έμπρακτης πολιτικής χρήσης της φαντασίας στην επαναστατική προσπάθεια της χειραφέτησης.³² Από τον μνημειώδη λόγο του Martin Luther King, «έχω ένα όνειρο», μέχρι τις κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα μετά τη δολοφονία του George Floyd, η περιθωριοποιημένη κοινότητα των μαύρων δεν καταδικάζει μονάχα την ηθική χρεοκοπία της καθεστηκυίας τάξης, αλλά, παράλληλα, προτάσσει και σχεδιάζει ένα νέο πολιτικό οικοδόμημα.

Για τον Μαρκούζε, καθώς και για αρκετούς μαύρους διανοούμενους, η φιλελεύθερη λύση των θετικών διακρίσεων υπέρ της μαύρης μειονότητας και η παροχή δικαιωμάτων δεν είναι αρκετή για να επιλύσει τα δομικά στοιχεία του ρατσισμού, της ανισότητας και της αδικίας, όπου επί της βάσεώς της θεμελιώθηκε η αμερικανική κοινωνία.³³ Αντίθετα, κατά τον Μαρκούζε, η πολιτιστική τους επανάσταση πλησιάζει τον μαρξισμό των Σουρεαλιστών, δηλαδή αποσκοπεί στην

εγκαθίδρυση του «Ονείρου», όπως έγραφε ο Brenton³⁴, την εκ θεμελιών αποδόμηση των πολιτιστικών νορμών, του τεχνολογικού και εκπαιδευτικού ελέγχου και της αρχής της πραγματικότητας, ώστε να αναδειχθεί μια νέα κοινωνία, μέσα στην οποία τα υποκείμενα θα μπορούν να ζήσουν απαλλαγμένα από τις συνθήκες και τις αρχές που αλλοτριώνουν και συγκροτούν τον μονοδιάστατο άνθρωπο, τον Νιτσεϊκό τελευταίο άνθρωπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση* (Αθήνα: Ύψιλον, 1999), 23.
2. Herbert Marcuse, "Repressive tolerance," in *A critique of pure tolerance*, ed. Herbert Marcuse, Robert Paul Wolff and Barrington Moore Jr (Boston: Beacon Press, 1965), 82.
3. Marcuse, "Repressive tolerance," 82.
4. Marcuse, "Repressive tolerance," 82-83.
5. Slavoj Zizek, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, μτφρ. Νεκτάριος Κалаϊτζής (Αθήνα: Sciptra, 2010), 165.
6. Ο Ζίεκ, ακολουθώντας τον Benjamin, θεωρεί ότι στον σύγχρονο φιλελευθερισμό έχουμε μία «αναστροφή από την πολιτισμοποίηση της πολιτικής, στην πολιτικοποίηση της Κουλτούρας». Με άλλα λόγια ισχυρίζεται ότι φαινόμενα κοινωνικά, συνήθως προϊόντα οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, πλέον δεν απαιτούν ιδεολογικό-πολιτικούς αγώνες με σκοπό τη χειραφέτηση ή τη αναδιανομή (όπως οι κινητοποιήσεις που ακολούθησαν ύστερα από τη δολοφονία του George Floyd από το κίνημα των Black Lives Matter) αλλά αναζητείται η επίλυση τους μέσω του δημοσίου διαλόγου και της Ανεκτικότητας. Οι πολιτικές και οι οικονομικές αποκλίσεις, «παρουσιάζονται ως φυσικές και ουδέτερες «πολιτισμικές» διαφορές, δηλαδή ως διαφορετικοί «τρόποι ζωής», οι οποίοι είναι κάτι δεδομένο, κάτι το οποίο δεν μπορεί να ξεπεραστεί. Μπορεί μόνο να γίνει «ανεκτό». Zizek, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, 164. Κατά τον ίδιο τρόπο αντιλαμβάνεται ο Μαρκούζε το μετά-ιδεολογικό και μετά-πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο εγκαθιδρύεται το status quo, στις φιλελεύθερες κοινωνίες.
7. Marcuse, "Repressive tolerance," 85.
8. Zizek, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, 57-58
9. Slavoj Zizek, *Η μαριονέτα και ο νάνος* (Αθήνα: Sciptra, 2005), 16-17.
10. Zizek, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, 10.
11. Σε αυτό το σημείο αποκλίνει η θέση του Μαρκούζε, από τους Λακανικούς Μαρξιστές, όπως του Ζίεκ και του Μπαντιού, ο οποίος ισχυρίζεται «ότι λείπει η παρέμβαση ενός Κύριου-Σημαινόντος που θα επιβάλλει μια τάξη με νόημα στη συγκεκριμένη πολλαπλότητα της πραγματικότητας». Zizek, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, 47-48.
12. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* (Αθήνα: Παπαζήση, 1971),

- 35-36. Επίσης Herbert Marcuse, *An essay on liberation* (Boston: Beacon Press, 1969), 62.
13. Marcuse, *An essay on liberation*, 10.
14. Ως «αρχή της πραγματικότητας» ο Μαρκούζε δίνει τον εξής ενδεικτικό ορισμό: «Με την καθιέρωση της Αρχής της Πραγματικότητας το ανθρώπινο ον, που κάτω από την αρχή της ηδονής δεν ήταν παρά ένα συμπύλημα ζωικών ορμών, έγινε ένα οργανωμένο εγώ. Επιζητά «ότι είναι χρήσιμο» και ότι μπορεί ν' αποκτηθεί χωρίς βλάβη του εαυτού του και του ζωτικού του περιβάλλοντος. Κάτω απ' την Αρχή της Πραγματικότητας το ανθρώπινο ον αναπτύσσει τη λειτουργία της σκέψης: Μαθαίνει να «δοκιμάζει» την πραγματικότητα, να διακρίνει μεταξύ καλού και κακού, σωστού και λάθους, χρήσιμου και βλαβερού. Ο άνθρωπος αποκτά τις λειτουργίες της προσοχής, μνήμης και κρίσης. Γίνεται ενσυνείδητο, σκεπτόμενο υποκείμενο με μια λογική που του επιβάλλεται απ' έξω». Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Έρως και πολιτισμός* (Αθήνα: Κάλβος, 1981), 23-24.
15. Για τη σημασία του όρου: βλ. Μαρκούζε, *Έρως και πολιτισμός*, 44, 54-55.
16. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 59.
17. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 36.
18. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 39.
19. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 40.
20. Φρίντριχ Νίτσε, *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα* (Αθήνα: Πανοπτικόν, 2010), 25.
21. Για τον Μαρκούζε η δυνατότητα πρόσβασης των κατώτερων τάξεων σε αγαθά ή υπηρεσίες που παραδοσιακά απολάμβαναν οι ανώτερες τάξεις (ο Νέγρος που οδηγεί Κάντιλακ ή η δαχτυλογράφος που ντύνεται εξίσου καλά με την αφεντικίνα της) δεν ακυρώνει την παραδοσιακή κριτική της αριστεράς περί διάκρισης και εκμετάλλευσης των κατώτερων τάξεων. «Αντίθετα δείχνει μέχρι ποιο βαθμό οι καταπιεζόμενες τάξεις συμμετέχουν στις ανάγκες και τις ικανοποιήσεις που εξασφαλίζουν τη διατήρηση των κυρίαρχων τάξεων». Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, 39. Παράλληλα, όμως, αντιλαμβάνεται ότι οι τροποποιήσεις και η εξέλιξη του Καπιταλισμού, απαιτούν μια διαφορετική «βάση» και οργάνωση από αυτήν που οραματίζονταν ο Μαρξ στα τέλη του 19ου αι. Marcuse, *An essay on Liberation*, 53.
22. Marcuse, *An essay on liberation*, 55.
23. Michael Lowy, *Morning Star: Surrealism, Marxism, Anarchism, Situationism, Utopia* (Austin: University of Texas Press, 2009), 22.
24. Marcuse, *An essay on Liberation*, 30-32.
25. Marcuse, *An essay on Liberation*, 24.
26. Marcuse, *An essay on Liberation*, 25.
27. Μαρκούζε, *Έρως και πολιτισμός*, 147-149.
28. Marcuse, *An essay on Liberation*, 28.
29. Marcuse, *An essay on Liberation*, 24.
30. Marcuse, *An essay on Liberation*, 57-59.
31. Marcuse, *An essay on Liberation*, 36.
32. Marcuse, *An essay on Liberation*, 35.

33. Maurice Cranston, “Χέρμπερτ Μαρκούζε,” στο *Σύγχρονα Επαναστατικά Κινήματα: Η Νέα Αριστερά* (Αθήνα: Αρσενίδης, 1980), 200-202.
34. Lowy, *Morning Star: Surrealism, Marxism, Anarchism, Situationism, Utopia*, 30.